

KOIDULA KIRJAD

Ühe sündimata väljaande saatusest ja sisust

Klassikute kirjavahetused on igas rahvuskultuuris olnud loomulik uurimis- ja publitseerimisobjekt. Kreutzwaldi kirjavahetused on Eestis välja antud kuues köites (aastatel 1953–1979); Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile neljas osas (1995–1997); Tuglaselt on eraldi raamatuna välja antud kirjavahetused abikaasa Elo Tuglasega („Kirjad teineteisele”, 2001), noorusaja kaasvõitleja Johannes Aavikuga („Kultuurilugu kirjapeeglis”, 1990) ja kolleeg Artur Adsoniga („Paaži ja Felixi kirjavahetus”, 2011). Valitud kirju ja kirjavahetusi on Eestis aegade jooksul välja antud ka mitme teise autori pärandist. Arhiivides on seesugust materjali võimalikeks publikatsioonideks veel küllaga. Koidula on kahtlemata üks meie austusväärsematest klassikutest. Tema kirjadest on publitseeritud kirjavahetus Kreutzwaldiga kaksiki korda: „Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus” (1910–1911) ning „Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus” (1962). Veel on avaldatud eraldi raamatuna „Koidula ja Almbergi kirjavahetus” (1925) ja valik „Koidula kirjad omakseile” (1926): emale, isale, õele. Abikaasade (Lydia ja Eduard Michelsoni) kirjavahetus sai uurijatele kättesaadavaks hiljem ja neid kirju ei ole kunagi avaldatud. Koidula kirju on aastatest 1862–1886 järelpõlvedeni jõudnud umbes 400. Suurem osa neist (ca 280) on kirjutatud omastele. Teine pool (natuke üle saja kirja) on kirjutatud sõpradele ja tuttavatele. 1860. aastatest on meieni jõudnud kirjad ärkamisaja kesksetele tegelastele, eelkõige Kreutzwaldile, aga ka kirjavahetused Carl Robert Jakobsoni ja Jaan Adamsoniga. Ka Koidula suhted Soome sõpradega on alguse saanud 1860. aastatel; siin on oluline kirjavahetus ajaloo-professor Yrjö Sakari Yrjö-Koskisega (nii enda kui ka J. V. Jannseni nimel) ja arheoloog Johannes Reinhold Aspeliniga. Nendega oli Koidula ka kohtunud: Yrjö-Koskinen oli külastanud Jannseneid Tartus 1867. aasta suvel, muuseas koos Julius Krohniga, aga viimasega kirjavahetust ei sündinud. J. R. Aspelin ja Carl Gustaf Swan olid olnud Tartus esimesel laulupeol 1869. aastal ja peatunud Jannsenite kodus. Sellest tutvusest sündis kirjavahetus just Aspeliniga; Swan hoidis hiljem, kui eesti rahvuslik leer oli selgelt lõhenenud, Jakobsoni poole.

Säilinud kirjad on paraku vaid osa kunagisest kirjavahetusest. Koidulale kirjutatud kirjade järgi saab selgeks, et olemas on olnud ka Koidula kirjad näiteks Ado Reinvaldile, Jakob Hurdale, Lilli Suburgile, Jaan Bergmanile, Wilhelm Schottile ja teistele, mis pole arhiividesse jõudnud.

Hea kooli suure teadusliku kirjapublikatsiooni tegemiseks oli andnud Mart Lepiku algatatud Kreutzwaldi kirjade väljaanne. Kui Kreutzwaldi kirjavahetuse töögrupp (lisaks Lepikule veel Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel

Nagelmaa, Liis Raud, Aarne Vinkel) oli saanud oma asjatundliku töö eest 1982. aastal riikliku preemia (tollal Eesti NSV riiklik preemia), otsustati tegijate ajastutundmist ja kogemusi kasutada teise suure kirjaväljaande – Koidula kirjade – koostamiseks ja väljaandmiseks. Koidulal oli olnud lai kirjavaheetus ja palju korrespondente, kuid kõige rohkem oli kirju kodustelt pereasjade kohta (vt eespool). Need kirjad Koidulale oleksid paisutanud väljaande mahtu üle mõistliku piiri. Samas olid väga mitmed kirjavahetused säilinud sedavõrd puudulikult, et dialoogi poleks sündinud. Ka olid kõige olulisemad kiridialoogid (Koidula–Kreutzwald, Koidula–Almberg) varem avaldatud. Nõnda otsustati, et huvi pakuvad eeskätt Koidula enda mõtted. Seega planeeriti teist tüüpi väljaannet, kus oleks kronoloogilises järjestuses esitatud kõik Koidula kirjad (ka need, mis olid muus seoses juba ilmunud). Sel kombel oleks lugejateni jõudnud omalaadne Koidula päevik, mis kirjeldanuks noore neiu kasvamist suureks luuletajaks ja keskseks seltskonnategelaseks („Eesti esimeseks naiseks”, nagu teda tutvustati Soomes). Neieas Lydia Jannseni läkitused õele või Lydia Michelsoni tundeid ja mõtteid abielunaise ning emana kajastavad kirjad on ajastu mentaliteedi ja Koidula isiku seisukohalt tõeliselt valgustavad, nagu ka ustava tütre ning lähedase õe elu ja igatsusi peegeldavad kirjad kodustest kaugel. Ja lõpuks veel need kirjad, milles kajastuvad ebameeldivad tülid raha ja isa päranduse ümber. Neid läkitusi pole kunagi avaldatud ja kõik sedalaadi kirjad ei ole ilmsesti ka säilinud.

Koidula kirjaväljaande plaan nägi ette, et säilinud umbes 400 kirja mahuvad ära kuude köitesse: I köites kirjad 1860. aastatest, II köites kirjad järgmisest kümnendist kuni Koidula abiellumiseni 1873. aastal ja ülejäänud köidetes kirjad Kroonlinnast ja välisreisilt alates 1873. aasta veebruarist kuni luuletaja elu lõpuni. Kõik kirjatekstid pidid olema esitatud originaalkeeles, täiendatud vajadusel tõlkega eesti keelde ja neile pidi lisatama tekstoloogilised ning sisukommentaariid. Väljaandele oli moodustatud kolleegium koosseisus Eduard Ertis, Rutt Hinrikus, Ea Jansen ja Meelik Kahu. Kirjaväljaande töörühma kuulusid Eva Aaver töögrupi juhina, Heli Laanekask, Ellen Kaldjärv, Aino Undla-Põldmäe ja Sirje Olesk. Käsikirjast sai provisoorselt valmis esimene köide kahes osas ja osa teisest köitest. Siis tuli vahele ajalugu ja suured muutused kirjastamispraktikas.

1992. aastal haigestus ja lahkus meie seast Koidula elu ja loomingu teenekaim uurija Aino Undla-Põldmäe. Samas kaotas sel ajal veel ainuke keskne kirjastus Eesti Raamat huvi akadeemilise ja kuluka kirjaväljaande vastu. Eesti Kirjandusmuuseum sai taasiseseisvunud Eesti Vabariigis küll õiguse ise kirjastada, aga mitte raha selleks. Eesti Raamat ja tekkivad uued kirjastused tahtsid teadusliku väljaande asemel üllitada Koidula lähenevaks 150. sünniaastapäevaks laiale lugejaskonnale mõeldud kirjandusliku albumi. Mõni aasta varem oli ilmunud niisugune album Jakob Hurda kohta (1989) ja see oli olnud menukas. Menukaks sai muidugi ka Koidula album (1994). Meie (Eva Aaver, Heli Laanekask ja siinkirjutaja) alustasime seda koostöös Eesti Raamatuga, kuid välja andis selle lõpuks 1994. aastal uus Tartu kirjastus Ilmamaa. Niisugused olid olud ja selleaegne kirjastamispraktika. Koidula kirjaväljaanne jäi taas seisma ja on seisnud tänaseni. Kirjaväljaande kandvad jõud Eva Aaver ja Heli Laanekask said liikuma oma teise pooleli jäänud projekti: väljaandele „O. W. Masingu kirjad H. J. Rosenplänterile” leiti rahastaja Saksamaalt ja

see, kaua ette valmistatud ja rahvusvahelist tähelepanu pälviv väljaanne, sai prioriteediks Koidula kirjade ees.

Siinseks publikatsiooniks valisime koos Heli Laanekasega kaks Koidula kirja C. R. Jakobsonile aastast 1868: need on kirjad, mida Koidula sada viiskümmend aastat tagasi oma siis veel sõbraks arvatud eakaaslasele kirjutas. Esimene kiri avab nendevahelise kirjavahetuse ja teises käsitleb Koidula talle omasel viisil neid teemasid, millest nad Jakobsoniga tavaliselt kirjutasid. Üldse säilitatakse kirjandusmuuseumis 14 Jakobsoni kirja Koidulale ja 11 Koidula kirja Jakobsonile. Tuleb rõhutada, et see kirjavahetus on olnud läbinisti eestikeelne ja uues kirjaviisis. Jakobsoni kirju Koidulale on publitseeritud ka varem: aastatel 1910–1912 ilmusid need ajakirjas Eesti Kirjandus, kuid Koidula vastused puudusid (need olid siis veel Kurgjal Jakobsoni pärijate valduses).

C. R. Jakobson oli Eestis ainuke Koidulaga umbes samaealine kirjavahetuspartner. Nad olid kohtunud 1860. aastatel Tartus, kui Jakobson, kes sel ajal elas ja töötas Peterburis, oli Eestis käimas. Jakobson oli andnud Lydia Jannsenile tema luuletajanime ja seepärast nimetas Koidula end tema ristilapseks. Jakobsoni ja Jannseni kirjavahetus oli alanud 1866. aastal ja on võimalik, et isa eest kirjutas mõne kirja ka Lydia. Tema enda kirjavahetus Jakobsoniga oli alanud veebruaris 1868 ja viimane Koidula sisuline kiri Jakobsonile on ilmselt kirjutatud 1870. aastal. Viimane teade Jakobsonilt on vastus Koidula saadetud kihlakaardile novembris 1871. Malle Salupere (2017: 234–238) on oma raamatus seda kirjavahetust kommenteerinud ja väljendanud arvamust, et kirjavahetus katkes peamiselt Jakobsoni äärmise egotsentrismi tõttu.

Koidula kirjade omaaegne keelekuju on siinses publikatsioonis edastatud muutmata; teksti olen kommenteerinud joone all ja lisanud teksti üksnes kommentaarinumbrid. Kui olen vajalikuks pidanud kirjateksti veel midagi lisada, on see lisandus nurksulgudes. Allakriipsutused on Koidulalt.

Kirjade originaalid asuvad: EKM EKLA, f 47, m 2: 9.

SIRJE OLESK

Koidula Jakobsonile 6. II 1868

Auustatud herra!

Teie saate mulle andeks andma, kui mina siin, Teie võimaliku imekspanemist unustades, kateta silmadega teie ette astun, teid küsides: kas nimetatud ettevõtmine „Kooliraamatu” saatmisest Soomemaale meelest unund,¹ ehk – on loul mõni muu vahepuu ees? Prof. Koskinen küsib oma viimse kirja lõpetuses, kas raamat üldse valmis? Ma olin sõna kaks Teie vaimulapse üle tema kätte läkitatud sõnumiku sisse lisanud – Teie saate seda vahest pahaks panema?! – kelle peale ta kostis: „Jakobsoni herralt väljaantud raamat ei ole minu pihusse mitte puutund. Olge nõnda hea, mulle üht Exp. saatma, ma läkitan hiljemine hinna teile kätte.” – Nüüd jätaaksin ma hea meelega asja Teie enda toimetada, tõeste teades, et teie minu soovitust ja aru selle poolt mitte võeriti ei saa mõistma, kui ka ehk minu julguse üle pead kõngutate. Aga, vaatke! Ma näeksin nii hea meelega, et sõbrus Eesti- ja Soomemaa vahel sigineks, aga ei mitte – jahtuks! Kas annate sellepärast minu julguse andeks?

Kui ma seda alles tean, siis vahest ütlen Teile, mis „Kooliraamatu” üle mõnest suust ja – sulest minu kõrva ja silma ulatanud. Ma tahaksin küll teada, kas gümnasiumi koolmeistri herra tõt jõuab kannatada, kui see ka naesterahva suust tuleb? Mis teie arvate, aulik herra!?! Kinnituseks tohin Teile tunnistada, et minugi sugune seda on pidanud jõudma ja mõnikord – õige kibedat!

Tähendatud prof. Koski[ne]ni asjalugu Teile veel – ärge pange pahaks! – kord meeletuledades, julgen ma, Teid Jumalaga jättes, ennast nimetada

Teie

alandlik ristilaps²

L. Koidula

Tartus 1868, 6. Küünlakuul.

Koidula Jakobsonile 28. II 1868³

Auustatud herra!

Kas teate ka, et mul esiootsalt himu oli, Teid pahase meelega pisut sõitlema hakata: kas see ka õige on, minu uhkusele niisugust hoopii lüüa tahta?⁴ Nii

¹ C. R. Jakobsoni „Kooli Lugemise raamat” oli ilmunud 1867. aastal; Koidula oli raamatust 10. X 1867 kirjutanud Y. S. Yrjö-Koskisele (vt selle kohta Zetterberg 2017: 217; samuti Loorits 1936). 1868. aasta veebruaris kurdab Y. S. Yrjö-Koskinen kirjas Jannsenile, et tal ei õnnestu Helsingist Jakobsoni raamatut leida ja palub selle endale saata (vt samas).

² C. R. Jakobson oli Lydia Jannsenile andnud kirjanikunime „Koidula” (vt selle kohta J. V. Jannseni kiri C. R. Jakobsonile 20. II 1867; EKM EKLA, f 47, m 2: 6). Esimest korda kasutati seda pseudonüümi Jakobsoni „Kooli Lugemise raamatu” esimeses osas.

³ Käesolev kiri on vastuseks C. R. Jakobsoni mittesäilinud kirjale. Jakobsoni 1868. aasta kirjad Koidulale pole meieni jõudnud.

⁴ C. R. Jakobson oli anonüümselt kirjutanud kiitva hinnangu „Emmajõe Öpiku” (1866) kohta ajalehes Eesti Postimees 19. VII 1867, nr 29, lk 231. Selle kirjutise peale oli Mihkel Jürgens, kes ei aimanud luulekogu autorit, kirjutanud kriitilise vastuarvustuse, mille saatis J. V. Jannsenile. Jannsen seda ei avaldanud, kuid tekst oli ilmselt saadetud ka C. R. Jakobsonile.

varsi Teie temast ka jagu ei saa; sest arvates, et mina Jürgensi tähtjaid sõnu, mis üksi teises reas Teie kohta võiksvad puutuda, nõnda kergelt Teile luban: seda arvates, aulik herra! ei tunne Teie naesterahva ja nimelt oma „ristitütre” kangekaelsust veel ammugi põhjani! Pealegi on kahjurõõm, kellest ma kui naesterahvas oma rohketele osale ülevõetult saanud, kõige parajamalt südames mul liikumas. Vaatke: Jürgens oli „Emajõe Ööpiku” sassis ja kirju riide üle seda enam vihastanud, mida vähem minu isa temale lauliku nime avaldada „teadis” ja Laakmann „tohtis”.⁵ Jah, mikspärast, auustatud herra! läksite Teie ka üht loodust kiitma, mis veel nii puuduline on, et mina ennast koore⁶ laituse eest kellegi ees, ka Jürgensi ees mitte, ei tohi vabandama hakata? Sisu poolt ei tohi ma – ärge seda uhkuseks arvage! – ühe Jürgensi kätte õiget aruandmist küll mitte uskuda. Jürgens vihastas „Em. Ööp.” kiituse üle, sest et ta hiljaaegu veel tema loojat ei tunnud: muidu oleks ta oma sõnad teisiti säädinud, sest minu isast peab ta suurt lugu⁷ – laps oleks siis ka armu ehk ommeti halastust tema silme ees leidnud. Nii vastameelt, kui see mulle oli, kui isa, mineva nädalil Pernust tulles, mulle teadis ütelda, et „Perno sõber” nüüd aru kätte saanud, siis ei võinud ma teiselt poolt kahjurõõmu tagasi sulguda, mis mulle seletas, et Jürgensil sest hea meel ei saanud olema, et ta „suleneitsi” kohta mõnda halva sõna kulutanud. Aga mina ei või parata: olen oma isa tütar. Kui väga see Teid pahandanud, et keski laitis, mis Teie kiitsite, olen alles Teie kirjast näinud; ommeti, lubage mind ütelda: olete võeral teel, kui asjalugu teisiti arvate olevad, kuida praegu seletasin. Ma julgen Teile meele tuletada, mis mullu sui Teile ütlesin: „Diese Kritik ist viel zu günstig, als dass sie nicht böses Blut setzte!”⁸ – Jätke mulle siis ikka suuremat osa Jürgensi laitusest, mis aga sõrvast Teie kohta käib, kanda, uskudes: ega ta mulle liiaks ei lähä!

Aga, kui ka – lubage mind veel seda palvet nimetada! – kui ka lugu Teie mõtet mööda oleks juhtunud olevad: auustatud herra! ärge võtke niisugust juhtumist mitte liiga peenikese kullakaalu peal mööta!! Teate isegi, et minu isa tahtmine selle kohalt palju õigem ja tõsisem on, kui ehk mõne kahe silma vahele jäänud sõna järele võiks arvata. Seal „kus Teie nagu kodu tahate olla,” – tänan Teid selle eest! – seal olete Teie nagu kodu! Ma kuulin oma kõrvaga isa ütlevad, et kui ta oleks võinud arvata, et Teie seda nõnda tähendate, sõnad ka oleks võinud manuskripti sisse jääda,⁹ kuid „Unpartheilichkeit”¹⁰ arvati ka siin tarvis olevad ja siin alles õiete, kus hoop oma koea kohta sihitud oli. – Aga nüüd: kas võtate minu kät lepituseks vasta? Kui Teie oma „ristitütre” palumiseest kõige vähemat kui lugu peate, siis tohin ma seda loota. –

Et ma just natuke vaidlema olen hakanud: auustatud herra! kas Teie siis minu silmaseletust nii vaevaliseks peate, et mind ei arva lingupaela nägevad? Ütelge, Jumala pärast! kus paikus ma ütlesin, et oma mõtteid „Kooli lugemise

⁵ Koidula luulekogu „Emmajõe Öpik” ilmus autori nimeta. H. Laakmann „Emmajõe Öpiku” trükkijana ei tohtinud autorisaladust reeta.

⁶ Mõeldud on vormi.

⁷ Mihkel Jürgens (1820–1874), raamatuköitja ja bibliofiil, oli Perno Postimehe ja Eesti Postimehe pidev kaastööline, kes avaldas seal iga aasta alguses eelmisel aastal ilmunud eestikeelsete trükiste nimestiku. Ka allpool nimetatud „Perno sõber” on M. Jürgens.

⁸ See kriitika on liiga heatahtlik, et ta paksu verd ei tekitaks! (sks k).

⁹ J. V. Jannsen oli C. R. Jakobsoni arvustusest „Emmajõe Öpiku” kohta ilmselt mõned sõnad välja jätnud.

¹⁰ Erapooletus (sks k).

raamatu" üle Teile tahtsin avaldada?¹¹ Minu õpimata sulg palub alandlikult andeks, kui, mõtete teelt kõrva eksides, niisugust arusaamata hooplemist Teie silma ette toonud! Nalja sõna lõpetades pean kinnitama: niisuguse töö peale, kui „Kritik üben“¹², on koguni teise vaimuga inimesi meie armsa Eestirahva hulka juba elamas ja mina ei võiks ommeti omalt kohalt muud ütelda, kui: „Toogu meile paremat, kes head halvaks arvab!“ Mis ma teiste suust kuulnud, seda ei taha ma Teile siiski mitte salgama minna, tõeste teades, et teie minu sule sünnituses muud ei lähä otsima, kui üksi sõbraliku sõna.

„Lutheruseusu väga auustatud pappid“ jätkem üsna kõrvale; neilt ei tohi keski kiitust oodata, kes kirikust etteraeatud jälgedes ei oska käia, ja Kreutzwald'il on õigus: „Je mehr Licht, desto mehr Schatten“¹³. Ärge imestage, mind nii tusaesi sõnu selle kohta kuuldes ütlevad: mulle tuli praegu meele, mis Paistu õpt. Hansen¹⁴ selleaastase Riia seitungi esimestes NN. Eestirahva praeguse elu ja seisuse kohta ütleb!¹⁵ Ka Eestimaal kandvad kirikuteenrid alati musta kuube! – Mis aga üks meie rahva ja Teite endast auustatud mees mulle möödamannes nimetanud, üks mees, keda ka alati minu südame vägev tundmine teretab: meie Kreutzwald! Seda ei taha ma Teile mitte salgada, kui Teile vahest mitte asi juba teada ei peaks olema, sest Kreutzwald on mees, kes oma mõtteid kuhugil varju taga ei hoi. Vaatke, „Viru laulik“ kahetseb, et Willigerode¹⁶ ja Körber¹⁷ Eesti laulikute[el] keskel aset leidnud; nimes, kelle kohta ta laulikute tähendust kaugeltki ei taha anda – „Mir scheint ein Sudler noch kein Dichter zu sein!“¹⁸ – veel kuulin ma ühe õpetatud mehe suust, „Kooli l. r.“ pidada niisuguste laste kohta, kellele ta kirjutatud, mõtete poolt mõnes kohas liig kõrge (hochgehalten) olema; ja viimaks üteldi mitmed sõnad, kui liig paiklikud, iga lugejale mitte selged küllalt olevad. See on enamiste kõik, mis ma mõistliku rääkiate suust tean nimetada; kui palju sest õige ehk kõver? ei tea mina arutada. Mõistmatade lautusega ei taha mina Teile aega viitma hakata: meie gümnaasiumi kooliherra ei tohi mitte tahta, et teda liig uhkeks laseme minna! – Kas pean Teile nüüd ütleva, mis „Kooli l. Raamatu“ kiituseks üteldakse? Seda võite igalt poolt hõlpsaste kuulda, kus ettekinnitatud kius ega – rumalus valitsemas ei ole. Mis sakslasedki tema kiituseks räägivad, seda leiate ses selleaastases

¹¹ Eelmisest kirjast on lugeda, et Koidula tahtis vahendada teiste mõtteid Jakobsoni raamatu kohta.

¹² Kriitikat harrastada (sks k).

¹³ Mida enam valgust, seda enam varju (sks k). Kreutzwald oli Koidulale 11. veebruaril 1868 kirjutanud: „Kus ühelt poolt niipalju valgust on, seal ei või teiselt poolt varjudest puudust olla.“

¹⁴ Woldemar Adolf Hansen (1823–1881), aastatel 1854–1881 Paistu Maarja koguduse õpetaja.

¹⁵ Riia seitungi esimestes numbrites ilmunu all peab Koidula tõenäoliselt silmas W. A. Hanseni artiklit „Ueber das Landschulwesen in Livland“ (1868).

¹⁶ Adalbert Hugo Willigerode (1818–1893) oli aastatel 1857–1885 Tartu Maarja koguduse õpetaja ja 1869. aasta esimese laulupeo patroon.

¹⁷ Martin Georg Emil Körber (1818–1893) oli sel ajal Anseküla Maarja koguduse õpetaja ja vaimulik kirjamees.

¹⁸ Minu arvates pole paberimäärija veel kellegi laulik! (sks k). Kreutzwald kirjutas seda oma esimeses kiriarvustuses „Einige Worte über „Emmajõe Öpik““, mille ta oli Koidulale saatnud daatumita kirjas 1868. aasta jaanuari keskel.

Talinna seitungi lehtes,¹⁹ kus ka „Eesti Postimehest” räägitakse ja keda hea meelega Teile tahan saata, kui Teil lugemata peaks olema.

Mis saate Teie minu kõnest mõtlema? Kas Teie ka ei pahanda, et „sule-neitsi” Teile kõik nii julgeste kätte ütleb? Aulik herra: ise tahtsite.

Teid minu omaksete poolt tervitades jään ma alati

Teie alandlik

L. Koidula.

Tartus 28^{mal} Küünlakuul 1868.

P. S. Minu isa saab vist 8. ehk 9. Märtsil siit Peterburgi sõitma, kuhu ta minu venda väe peale tahab anda.²⁰

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum (EKM), Eesti Kultuurilooline Arhiiv:
EKLA, f 47, Carl Robert Jakobson.

Kirjandus

Adson, Artur, Tuglas, Friedebert 2011. Paaži ja Felixi kirjavahetus 1917–1944.

Koostanud ja kommenteerinud August Eelmäe, toim Ülle Kurs, Öne Kepp.
Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

-bl- 1867. Ueber Unkenntniss der estnischen Sprache mitten unter Esten. – Reval-
sche Zeitung, 13. XI, nr 36.

C. R. J. 1867. Us Ramat. „Emmajõe Öpik”. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht
19. VII, nr 29, lk 231.

Emmajõe Öpik. [Lydia Koidula.] Tartu: H. Laakmann, 1866.

Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus 1867–1873. [Fr. R. Kreutzwaldi
kirjavahetus, 5. kd.] Toim Mart Lepik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.

Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. Kd 1–6. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953–
1979.

Hansen, Woldemar Adolf 1868. Ueber das Landschulwesen in Livland. – Rigasche
Zeitung, nr 14–18.

Jakob Hurt 1839–1907. [Album.] Koost Mart Laar, Rein Saukas, Ülo Tedre. Tal-
linn: Eesti Raamat, 1989.

Jakobson, Carl Robert 1867. Kooli Lugemise raamat. 1. jagu: 80 pildiga. Tartu:
H. Laakmann.

Kirjad teineteisele 1917–1947. Elo ja Friedebert Tuglas. Tallinn: Underi ja Tug-
lase Kirjanduskeskus, 2001.

---

¹⁹ Ilmselt pseudonüümi -bl- all avaldatud artikkel „Ueber Unkenntniss der estnischen Sprache mitten unter Esten” (1867).

²⁰ J. V. Jannsen oli 10.–20. märtsil Peterburis, kuhu viis oma poja Leopoldi teenima mingisse kroonuametisse (vt Eesti Postimees 3. IV 1868, nr 14, lk 105–106; 10. IV 1868, nr 15, lk 113–115).

- Koidula ja Almbergi kirjavahetus. Toim Aug[ust] Anni. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1925.
- Koidula kirjad omakseile 1873–1886. Toim Edith Rosenthal-Lipp. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926.
- Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus. Kd 1–2. Toim Karl Leetberg. Tartu, 1910–1911.
- Kultuurilugu kirjapeeglis: Johannes Aaviku & Friedebert Tuglase kirjavahetus. Koost ja komm Helgi Vihma. Tallinn: Valgus, 1990.
- Loo rits, Oskar 1936. Yrjö-Koskinens Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden. Tartu. [Äratrük vâljaandest: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1934.]
- Lydia Koidula 1843–1886. [Album.] Koost Eva Aaver, Heli Laanekask, Sirje Olesk. Tartu: Ilmamaa, Tallinn: Eesti Raamat, 1994.
- Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Kd 1–4. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1995–1997.
- Salupere, Malle 2017. Koidula. Ajastu taustal, kaasteeliste keskel. Tallinn: Tänapäev.
- Zetterberg, Seppo 2017. Rändajad Soome sillal. Kontaktid üle Soome lahe 19. sajandil. Tlk Sirje Olesk. Tallinn: Varrak.